

**VAQT KOMPARATIVISTIKASI: SHARQ VA G'ARB
MUTAFAKKIRLARI TALQINIDA
(IBN SINO, ANRI BERGSON, MARTIN XAYDEGGER)**

Ruzmatova Gulnoz Miraxrarovna

*“Toshkent irrigatsiya va qishloq xo‘jaligini
mexanizatsiyalash muhandislari instituti” milliy tadqiqot
universiteti professori*

ORSID: 0000-0001-7046-1732

Email: gulnoz68@mail.ru

(+998-345-71-80)

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada o‘rta asr islom falsafasi vakili Ibn Sino (Avitsenna), XX asr fransuz falsafasi vakili Anri Bergson va nemis ekzistensial falsafasi vakili Martin Xaydeggerning vaqt konsepsiyalari qiyosiy tahlil qilinadi. Maqolada ularning vaqtga bo‘lgan munosabati, metodologik yondashuvlari, o‘xshashlik va farqlari ochib beriladi. Tadqiqot natijasida vaqt falsafasining Sharq-G‘arb an‘analari o‘rtasidagi uzluksizlik va o‘ziga xosliklari ko‘rsatiladi.

Kalit so‘zlar. Vaqt falsafasi, Ibn Sino, Bergson, Xaydegger, davomiylik (*durée*), Dasein, metafizika.

KIRISH

Vaqt inson tafakkurining eng qadimiy va murakkab muammolaridan biridir. U nafaqat ilmiy, balki falsafiy, teologik va ekzistensial masala sifatida ham o‘rganiladi. Ushbu maqolada uch buyuk mutafakkir - Ibn Sino (X-XI asr), Anri Bergson (XIX-XX asr) va Martin Xaydegger (XX asr)ning vaqt haqidagi g‘oyalari qiyosiy o‘rganiladi. Maqsad - turli falsafiy an‘analarda vaqtning qanday talqin etilishini aniqlash va ular o‘rtasidagi muloqot imkoniyatlarini ko‘rsatishdir.

Adabiyotlar sharhi.

Vaqt falsafasi muammosi qadimgi yunon falsafasidan boshlab zamonaviy fenomenologiya va ekzistensializmga qadar falsafaning eng muhim tadqiqot yo‘nalishlaridan biri bo‘lib kelgan. Mazkur masala Aristotel tomonidan harakat bilan bog‘liq obyektiv kategoriya sifatida asoslangan bo‘lsa, keyingi davrlarda Sharq va G‘arb mutafakkirlari tomonidan turlicha talqin qilindi.

Ibn Sinoning vaqt haqidagi qarashlari, avvalo, “Kitob ash-Shifo”ning tabiiy falsafaga oid qismlarida bayon etilgan. U Aristotel an‘anasini davom ettirib, vaqtni

harakatning miqdori sifatida izohlaydi hamda uni moddiy olamning ajralmas xususiyati deb hisoblaydi. Shu bilan birga, Ibn Sino ilohiy mavjudlikni vaqt chegaralaridan tashqarida joylashtirib, vaqt va abadiylik o'rtasidagi metafizik tafovutni asoslaydi. Zamonaviy tadqiqotchilar, xususan, Jon McGinnis va Yahya Shayegan Ibn Sinoning vaqt konsepsiyasini Aristotel ta'limotining oddiy takrori emas, balki uni yangi metafizik mazmun bilan boyitgan mustaqil nazariya sifatida baholaydilar.

XX asr falsafasida vaqt muammosi Anri Bergson ijodida mutlaqo yangi mazmun kasb etdi. Uning "Time and Free Will", "Duration and Simultaneity" hamda boshqa asarlarida vaqt ilmiy-matematik o'lchovdan farqli ravishda inson ongining uzluksiz davomiyligi (durée) sifatida talqin qilinadi. Bergson intuitiv bilishni ratsional bilishdan ustun qo'yib, haqiqiy vaqtni sifat jihatidan uzluksiz kechadigan ichki tajriba deb izohlaydi. N.O.Losskiy, G.Delez va boshqa tadqiqotchilar Bergsonning davomiylik nazariyasi zamonaviy fenomenologiya hamda hayot falsafasining shakllanishiga kuchli ta'sir ko'rsatganini ta'kidlaydilar.

Martin Xaydegger esa "Sein und Zeit" asarida vaqtni ontologik nuqtai nazardan qayta talqin qiladi. Uning fikricha, vaqt tashqi obyekt emas, balki inson mavjudligi (Dasein)ning fundamental ufqidir. Vaqt o'tmish, hozir va kelajakning oddiy ketma-ketligi emas, balki ularning ekstatik birligidan iborat bo'lib, ayniqsa kelajakka yo'nalganlik inson mavjudligining asosiy xususiyatini tashkil etadi. Xaydeggerning vaqt konsepsiyasi keyinchalik ekzistensial falsafa, germenevtika va fenomenologiyaning rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi.

Mazkur masala yuzasidan olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, Ibn Sino, Bergson va Xaydeggerning vaqt haqidagi qarashlari alohida-alohida keng tadqiq etilgan bo'lsa-da, ularni yagona komparativ-falsafiy metodologiya asosida qiyosiy tahlil qiluvchi ilmiy ishlar nisbatan kam uchraydi. Ayniqsa, Sharq islom falsafasi bilan XX asr G'arb fenomenologiyasi va hayot falsafasi o'rtasidagi metodologik mushtaraklik hamda tafovutlarni kompleks ravishda ochib beruvchi tadqiqotlar yetarli emas. Mazkur maqola aynan shu ilmiy bo'shliqni to'ldirishni maqsad qilib, Ibn Sino, Anri Bergson va Martin Xaydeggerning vaqt konsepsiyalarini komparativ yondashuv asosida tahlil qiladi. Tadqiqotda vaqtning metafizik, fenomenologik va ekzistensial talqinlari o'zaro qiyoslanib, Sharq va G'arb falsafiy tafakkuridagi umumiylik hamda o'ziga xos jihatlar ochib beriladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqot falsafiy komparativistika metodologiyasiga asoslanadi. Tadqiqotning asosiy metodologik yondashuvi sifatida qiyosiy (komparativ) tahlil usuli tanlanib, Ibn Sino, Anri Bergson va Martin Xaydeggerning vaqt haqidagi qarashlari tarixiy-falsafiy taraqqiyot kontekstida o'zaro

taqqoslandi. Ushbu yondashuv Sharq va G'arb falsafiy an'alarida vaqt tushunchasining umumiy hamda o'ziga xos jihatlarini aniqlash imkonini berdi.

Tadqiqot davomida tarixiy-falsafiy metoddan foydalanilib, mutafakkirlarning g'oyalari ular yashagan davrning ilmiy, madaniy va falsafiy sharoitlari bilan bog'liq holda tahlil qilindi. Ibn Sinoning vaqt konsepsiyasi islom peripatetik falsafasi va Aristotel metafizikasi doirasida, Bergsonning qarashlari hayot falsafasi hamda intuitivizm nuqtai nazaridan, Xaydeggerning ta'limoti esa fenomenologiya va ekzistensial ontologiya kontekstida o'rganildi.

Shuningdek, tadqiqotda germeneytik tahlil usuli qo'llanilib, mutafakkirlarning asosiy asarlaridagi vaqt tushunchasining mazmuni, falsafiy kategoriyalari va konseptual tuzilishi talqin qilindi. Matnlarni interpretatsiya qilish jarayonida "Kitob ash-Shifo", "Time and Free Will", "Duration and Simultaneity" hamda "Sein und Zeit" asarlarining nazariy qoidalari o'zaro solishtirildi.

Tadqiqotning mantiqiy asosini analiz va sintez metodlari tashkil etdi. Dastlab har bir mutafakkirning vaqt konsepsiyasi alohida tahlil qilinib, so'ng ularning umumiy va farqli jihatlarini sintez qilindi. Tizimli yondashuv orqali vaqtning metafizik, fenomenologik va ekzistensial talqinlari yagona konseptual maydonda baholandi. Mazkur metodologik yondashuv vaqt falsafasining turli an'analardagi talqinlarini xolis qiyoslash, ularning o'zaro metodologik bog'liqligi va farqlarini aniqlash hamda Sharq va G'arb falsafiy tafakkuri o'rtasidagi konseptual muloqot imkoniyatlarini ochib berishga xizmat qiladi.

Tahlil va natijalar. Vaqt falsafasi inson tafakkurining eng chuqur va murakkab masalalaridan biridir. Uch mutafakkir - Ibn Sino (980-1037), Anri Bergson (1859-1941) va Martin Xaydegger (1889-1976) - vaqtning tabiatini o'z davrlarining ilmiy va metafizik kontekstida tahlil qilganlar. Ularning g'oyalarini qiyosiy o'rganish falsafiy an'alar (Sharq-G'arb) o'rtasidagi o'xshashlik va farqlarni ko'rsatadi.

Ibn Sino vaqtni harakatning miqdori deb ta'riflaydi (Aristotel ta'sirida). Uning nazariyasida vaqt obyektiv va muttasil (uzluksiz) hodisa bo'lib, harakat (o'zgarish) bilan chambarchas bog'liq. Hozirgi zamon - vaqtning «chegarasi», o'tmish va kelajakni ajratuvchi nuqta. Vaqt material dunyoga xos. Alloh (zaruriy mavjud) vaqtdan holi, u mutlaq abadiylik darajasida. Kosmologik jihatdan: dunyo abadiy, lekin undagi o'zgarishlar vaqtga bog'liq. Vaqtning o'lchovi - osmon jismlarining aylana harakati. Asosiy urg'u - vaqt ilmiy-fizik va metafizik kategoriya, lekin u harakatga qaram hodisadir.

Anri Bergson vaqtni ikkiga bo'ladi: fazoviy lashtirilgan vaqt va haqiqiy davomiylik. Fazoviy vaqt - ilmiy, o'lchanadigan, soat vaqti. U harakatni "mixlash", uni nuqtalarga bo'lish orqali tushuniladi, mexanistik tarzda. Haqiqiy vaqt - bu

uzluksiz, o'zgaruvchan, sifatli holat bo'lib, xotira va idrok orqali bevosita bilinadi. U o'tmish hozirga "kirib" turadi va kelajakni yaratadi. Vaqt - hayot impulsining ifodasi. Uni tahlil qilish uchun intellekt emas, intuitsiya zarur.

"Ongning bevosita asoslari" deb nomlangan asarida (1899) Bergsonning intuitiv falsafasi asoslari ilk bor shakllana boshlagan edi. Uning falsafasi uchun markaziy bo'lgan tushuncha vaqtdir. U vaqtning ilmiy tushunchasidan vaqtning falsafiy tushunchasini ajratadi va bu tushunchani "hayotiy jo'shqinlik" kuchi bilan bog'laydi. Bu vaqtning ichida biz mavjudmiz, uni his qilamiz va yashaymiz. Ilmiy nuqtai nazardan tushunilgan vaqt, ya'ni soat, daqiqa va soniya orqali o'lchanadigan vaqt bizning intellektimiz mahsulidir va intellekt aynan shu vaqt bilan chegaralangan. Intellekt atrofidagi barcha narsalarni aynan shu vaqt tushunchasi orqali tartibga keltiradi, bir tizimga soladi va hayotiy jo'shqinlikka zid bo'lgan bu vaqtni unga singdirishga harakat qiladi.

Intellektual dunyoqarash bizning amaliy ehtiyojlarimizga xizmat qiladi, hayotimizni yengillashtiradi, lekin shu bilan bir qatorda falsafiy xatolarga yo'l qo'yadi. Hayotiy voqelikda hech bir vaziyat ikkinchi vaziyatga o'xshamaydi, intellekt esa bu o'xshashlikni sun'iy ravishda topishga harakat qiladi. Aslida o'zgaruvchan hayotiy tajriba mavjud bo'lib, uning natijalari ham har xil, hech qachon bir xil bo'lmaydi. Aynan shu bir-biriga o'xshash bo'lmagan hayotiy tajriba holatlari Bergson uchun davomiylik deb tushunilgan. Bu davomiylik makon bilan bog'liq emas va hech qanday o'lchamga ega emas. Biz bunday holatlarni kuzatganimiz uchun uni davomiylik deb ataymiz.

Davomiylik bizning ichki ruhiy holatimiz sifatidagina mavjud, ongimizdan tashqarida hech qanday vaqt yo'q. Aslida bir ruhiy holatdan ikkinchi ruhiy holatga o'tish davomiyligi mavjud. Bergson fizikaviy vaqtni tan oladi va bu vaqtning o'lchamini makon deb hisoblaydi, davomiylik esa Bergson uchun ruhiy holatlarning o'zgarishidir. Ongdagi bu holatlarning o'zgarishi rivojlanishga olib keladi. Bunday ruhiy holatlarga sabab bo'luvchi voqelik uzluksizdir va kelajakka qaratilgan. Bu davomiylik g'oyasi Uilyam Djeymnsning ong oqimi haqidagi fikrlarini eslatadi. Bergson o'zining qarashlarida "borliqning mexanik tasavvurini inkor etadi va bu tasavvurlar asosida yaratilgan o'zgarish, rivojlanish, harakat haqidagi fikrlarini tanqid qiladi" [12, 4]. U har bir narsa maqsadga qaratilganini va maqsad sari harakat qilishini inkor etadi. Uning fikricha, ijodiy evolyusiyani boshqaruvchi narsa – bu hayotiy jo'shqinlik asosida yotuvchi ruhiy kuchdir. Bunday ruhiy kuchning hech qanday alohida maqsadi yo'q. Aynan shunday ruhiy kuch ijodiy tusga ega bo'lib, son-sanoqsiz ruhiy shakllarni yuzaga chiqaradi.

Bundan tashqari, Anri Bergson o'z ijodida davomiylik tushunchasini ham markaziy masalalardan biri qilib qo'yadi. Uningcha, dunyo "mohiyati" bu vaqtdir. Vaqt ketma-ket keladigan daqiqalar sifatida emas, "davomiylik" sifatida tushuniladi. Tabiiy bilimlar vaqtga murojaat qilib, uning mohiyatini anglamaydi, uni ichki mazmunidan ajratadi. Vaqt masalasiga bag'ishlab Bergson "Vaqt va davomiylik" nomli asar yozadi. Bu asarda u A.Eynshteyn nazariyasining tabiiy asoslarini tahlil qilmaydi, balki vaqt tushunchasi shakllanishining gnoseologik mexanizmini ochish, bu nazariyadagi vaqt haqidagi tasavvurni aniqlash, umuman, ilmiy tafakkurdagi o'rnini belgilab berishga diqqatini qaratadi.

Nisbiylik nazariyasini Bergson qaytadan tahlil qilib chiqadi, bu nazariyani formalizmga ayblab, "bu nazariya tushunilmaganligi tufayli paradoksdir" [3, 5], – deydi. Nisbiylik nazariyasidagi vaqtni "makon" o'lchamiga "aylantirish" sun'iy matematik vositasi, ilmiy tafakkurning "simvolizatsiya" qilish uslubidir. Bergsonga ko'ra, bu aylantirish har bir olim yoki maktab uchun tabiiy holdir. "Bundan shunday xulosa keltirib chiqarish mumkinki, – deb yozadi Bergson, – ... garchi biz makondan vaqt xususiyatlarini qidirsak-da, biz makondan chiqib keta olmaymiz: vaqtning mohiyatini nima ekanligini ocha olmaymiz" [3, 6]. Bu "... vaqtni matematik tarzda belgilay ololmaganimizdan dalolat beradi, biz uni o'lchashda bir xil soniyalar bilan hisoblashishimizga to'g'ri keladi; bu bir xil soniyalar bir zumlikning mohiyatidir; ular davomiy emas. Bu bizning tafakkurimiz belgisidir, davomiylikni va real harakatni ongli ravishda to'xtatishdir; ana shu maqsadda tafakkur matematik o'lchamni qabul qiladi, uni makondan zamonga o'tkazadi" [3, 53]. Falsafiy dunyoqarash nuqtai nazaridan, bu fizik nazariyani fikrlash jarayoni – "mahsuli", tushunchalarning mazmuni sifatida talqin qilish mumkin.

A.Bergsonning vaqt, davomiylik haqidagi fikrlari I.Kant metafizik qarashlariga ham o'xshab ketadi. Xususan, vaqt haqidagi ilmiy tasavvur "bu real davomiylikdir, u biz tomonimizdan his qilinadi". Bu to'g'rida Bergsoning maxsus asarlari ham mavjuddir. A.Bergson "tashqi reallik"ning mavjudligini tan oladi. Tashqi reallik ongga bevosita berilgandir. Shuning uchun ham u hech qanday nazariya orqali tushuntirila olinmaydi, birini ikkinchisi bilan almashtirib bo'lmaydi. Bevosita berilgan haqiqiy realik bu "hayot"dir, ya'ni harakatchanlik, harakat va "jarayon"dir [3, 34]. Bizning ongimiz "vaqti-vaqti bilan... bo'linmas harakatchan reallikdan sur'at oladi". Bu "suratlar" – hissiyot va g'oyalar, iztiroblar biz tomondan holat va narsa sifatida qabul qilinadi. Shunday tarzda "uzluksizlik uzluklilik bilan, harakatchanlik turg'unlik bilan, o'zgaruvchanlikdagi tendensiyalar o'zgarmas turtkilar bilan almashinadi, ular o'zgarishlarning yo'nalishini va jarayonlarini belgilaydi" [3, 34]. Anri Bergson vaqt tushunchasining Ibn Sino bilan farqi vaqtni

harakatning tashqi o'lchovi deb bilsa, Bergson uni ichki, subyektiv-hayotiy davomiylilik sifatida ko'radi va ilmiy ratsionalizمنى tanqid qiladi.

Martin Xaydeggerning "Bo'lish va vaqt" asarida vaqt markaziy o'rin tutadi. Vaqt - insonning (Dasein) bo'lishining asosiy gorizonti. Ekstatcheskiy vaqt - o'tmish, hozir va kelajak uch o'lchovda mavjud. Kelajak ustuvor - chunki inson o'zining o'limiga qarab yashaydi. Haqiqiy vaqt - hozirlikda, o'lim oldida o'zini anglash orqali. Odatdagi vaqt esa "ular" tomonidan o'lchanadigan, behuda vaqt. Vaqt substansiya emas, balki bo'lishning ma'nosini ochish uchun gorizontidir. Martin Xaydegger vaqtni ilmiy yoki hayotiy emas, ontologik (bo'lish falsafasi) nuqtai nazaridan ko'radi.

O'tmish, hozir, kelajakning chiziqli ketma-ketligiga asoslangan an'anaviy vaqt tushunchasidan farqli o'laroq, Xaydegger vaqtinchalikni Daseinning tashlanganligi (o'tmish), loyihalash imkoniyati (kelajak), shuningdek, o'lim sari borliqning dinamik-ekstatik birligi sifatida talqin etadi. Mazkur dunyoviylik tushunchasi Xaydeggerning inson borlig'ini tahlil qilishida markaziy o'rin egallab, hayot mazmuni, uning maqsadini anglashimizda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Vaqtinchalik - alohida lahzalar ketma-ketligi emas, aksincha, o'tmish, hozir, kelajakning dinamik-ekstatik birligidir. Uning ushbu uch o'lchovi ajralmas bo'lib, Daseinning olamdagi borlig'iga xos o'zaro tutash, yaxlit jihatlarni ifodalaydi. Dasein doimo o'ziga xos tarixiy, madaniy, shuningdek, shaxsiy sharoitlar hukmron bo'lgan dunyoga tashlanadi. Ayni shu tashlanganlik Dasein mavjudligining faktikligini (faktligini) tashkil etib, uning tushunish hamda harakat qilish imkoniyatlarini shakllantiradi.

Dasein har doim o'zini kelajakka loyihalaydi, imkoniyatlarni oldindan ko'radi va o'z tanlovlari, harakatlari orqali o'zini belgilaydi. Vaqtinchalikning kelajakka yo'naltirilgan bu jihati Xaydeggerning soflik tushunchasi bilan chambarchas bog'liq, chunki Dasein o'z imkoniyatlarini qabul qilishi yoki muvofiqlik qulayliklari tomon harakatlanishi mumkin. Daseinning vaqtinchalik mavjudligi uning cheklanganligi, uning borlig'i o'limga qadar mavjudligi bilan ajralib turadi. O'z o'limini anglash Daseinni o'z imkoniyatlarini tushunishga, ularning chekli ekanligini anglab yashashga undaydi. Hozirgi lahza alohida lahza emas, balki o'tmish va kelajakning dinamik o'zaro ta'siridir. Daseinning hozirgi vaqt bilan aloqasi har doim uning mavjud bo'lishi va mo'ljallari bilan ta'minlanib, mavjud vaziyatga ongli ravishda ochiqqligi bilan ajralib turadi.

Sof vaqtinchalik o'z mavjudligini qabul qilish, kelajakka qat'iyat bilan moslashish va o'z cheklanganligi bilan yuzma-yuz turishni o'z ichiga oladi. Chin bo'lmagan vaqtinchalik esa o'z imkoniyatlaridan uzoqlashish va "o'z-o'zining"

kundalik dunyosida o'zini anglay olmaslikni o'z ichiga oladi. "Daseinning vaqtinchalik mavjudligi hech qachon faqat individual holat bilan cheklanmaydi, balki har doim kengroq tarixiy va madaniy izoh doirasida shakllanadi va tushuniladi." [13, 30]. Ushbu izoh bilan haqiqiy ishtirok etish o'z merosini tanqidiy o'zlashtirish, kelajakka ijodiy loyihalar qilish orqali hozirgi kun bilan ongli aloqani o'z ichiga oladi. Insonning vaqtinchaligi haqidagi Xaydegger qarashlari mavjudlik mohiyati hamda uning maqsadini tushunishda burilish yasadi. Faylasuf vaqtinchalikni dinamik, ekstatik jarayon o'laroq ta'riflab, vaqtni chiziqli oqim deya uqtiruvchi an'anaviy yondashuvni rad etadi. Pirovardida, u Dasein borlig'iga xos ontologik imkoniyatlar, shu bilan birga, ekzistensial qiyinchiliklarni yoritib beradi.

Shu bilan birga, uning vaqtinchalik tushunchasi o'ziga xos subektivizm yoki relyativizmni targ'ib qilish ehtimoli va vaqtning obektiv, ilmiy jihatlari bilan yetarlicha shug'ullanmasligi tanqidga uchradi. Ushbu tanqidlarga qaramay, vaqtinchalik tushunchasi Xaydegger falsafasining kuchli va ta'sirchan jihati bo'lib, zamonaviy mutafakkirlarni ilhomlantirmoqda. Mazkur g'oya inson mavjudligining betakror harakatchanligi, murakkab tabiatini eslatib turadi; u bizni foniyligimizni sof vijdon, ijodiy yondashuv hamda qat'iyat ila qarshi olishga undaydi.

Mutafakkirlar vaqt konseptining qiyosiy tahlili (o'xshashliklar va farqlar)

Jihat	Ibn Sino	Anri Bergson	Martin Xaydegger
Vaqtning tabiati	Obyektiv, harakatga bog'liq	Subyektiv-hayotiy	Ekzistensial, Dasein gorizonti
Hozirgi zamon	Chegara nuqtasi	O'tmishning hozirga kirishi	Ekstazlarning birligi (kelajak ustuvor)
Metod	Ratsional-ilmiy + metafizika	Intuitsiya	Fenomenologiya + germenevtika
Metafizik o'rin	Alloh vaqtdan holi	Hayot impulsi	Bo'lishning ma'nosi
Tanqid obyekti	Atomizm va materializm	Mexanistik ilm	Odatdagi vaqt

Uchala mutafakkir ham odatdagi, o'lganadigan vaqtni tanqid qiladi va haqiqiy vaqtni izlaydi. Vaqtni inson-mavjudot tajribasi bilan bog'laydi. Metafizik jihatdan vaqtning cheklanganligi va abadiylik masalasi ko'riladi.

Farqli jihatlari Ibn Sino - klassik nuqtai nazardan ilm va dinni muvofiqlashtiradi. Anri Bergson - anti-mexanistik, hayot falsafasiga urg'u beradi. Martin Xaydegger - post-metafizik, insonning o'limga qarab yashashini markazga qo'yadi.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, Ibn Sino vaqtini kosmik-obyektiv o'lchovda, Bergson hayotiy-sifatli davomiylikda, Xaydegger esa ekzistensial-ontologik gorizontda ko'radi. Bu uch konsepsiya ham vaqtning statik tushunchasini rad etib, uni dinamik, inson tajribasiga bog'liq hodisa sifatida talqin qiladi. Ularning qiyosi Sharq-G'arb falsafasi o'rtasidagi muloqotning boyligini ko'rsatadi va bugungi kunda ham (raqamli tezlashuv, vaqtning fragmentatsiyasi davrida) dolzarbdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Ibn Sino. Kitob ash-Shifo (Tabiiy falsafa bo'limi). – Qohira: al-Hay'at al-Misriyya, 1952.
2. Ibn Sina. The Physics of The Healing (Kitāb al-Shifā': al-Samā' al-ṭabī'). Translated by Jon McGinnis. – Provo, Utah: Brigham Young University Press, 2009.
3. Bergson, H. Time and Free Will: An Essay on the Immediate Data of Consciousness. – London: George Allen & Unwin, 1910.
4. Bergson, H. Duration and Simultaneity: With Reference to Einstein's Theory. – Indianapolis: Bobbs-Merrill, 1965.
5. Bergson, H. Creative Evolution. – New York: Henry Holt and Company, 1911.
6. Heidegger, M. Sein und Zeit (Being and Time). – Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1927.
7. Heidegger, M. Being and Time. Translated by John Macquarrie & Edward Robinson. – Oxford: Blackwell Publishing, 1962.
8. Aristotle. Physics. Translated by R.P. Hardie and R.K. Gaye // *The Complete Works of Aristotle*. – Princeton: Princeton University Press, 1984.
9. McGinnis, J. Ibn Sina's Natural Philosophy // *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. – Stanford University, 2021.
10. Gutas, D. Avicenna and the Aristotelian Tradition. – Leiden: Brill, 2014.
11. Shayegan, Y. Avicenna on Time // *Arabic Sciences and Philosophy*. – Cambridge University Press.
12. Losskiy, N.O. Intuitivnaya filosofiya Bergsona. – Petrograd, 1922.
13. Jaspers, K. Philosophy of Existence. – Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1938.
14. Ricoeur, P. Time and Narrative. Vol. 1. – Chicago: University of Chicago Press, 1984.
15. Inwood, M. A Heidegger Dictionary. – Oxford: Blackwell Publishers, 1999.
16. Ruzmatova, G. (2025). Anthoni Sheftsberining go'zallik va adolat tushunchalari o'rtasidagi uyg'unlik // Tamaddun nuri / ISSN 2181-8258 IF-9,347 DOI 10,69691/2025-yil, 7-son (70). – B. 119-122.

- 17.Ruzmatova, G. (2025). Human nature and social activity: Erich Fromm's humanistic worldview // Journal of Social Sciences and Humanities Research Fundamentals / ISSN 2748-9345 Volume05 Issue07 / - P. 54-56. <https://eipublication.com/index.php/jsshrf/article/view/3239>
- 18.Ruzmatova, G. (2025). Alisher Navoiy va Anthoni Sheftsberining go‘zallik va adolat tushunchalarining komparativistik tahlili // Makon va zamon. / ISSN 3030-3974 / 2025-yil, 4-son (6). – B. 15-20.
- 19.Ruzmatova, G. (2025). Two worlds of social activity: the perspectives of Ibn Sina and Erich Fromm // American Journal Of Social Sciences And Humanity Research / ISSN: 2771-2141. 5(09), 47–50. <https://doi.org/10.37547/ajsshr/Volume05Issue09-12> / Google Scholar, Crossref DOI, Mendeley Indexing, Zenodo, Open AIRE, WorldCat, MetaData
- 20.Ruzmatova, G. (2025). Ibn Sino va Erix Fromm: ijtimoiy faollikka oid falsafiy g‘oyalarining qiyosiy tahlili // FarDU. ILMIY XABARLAR / ISSN 2181-1571/ 2025-yil, 6-son (6). – B. 32-35 / <https://journal.fdu.uz>
- 21.Ruzmatova, G. (2025). Enhancing Personalized Learning in Smart Classrooms through Context-Aware Mobile Network Integration // Journal of Wireless Mobile Networks, Ubiquitous Computing, and Dependable Applications (JoWUA), volume: 16, number: 4 (December), pp. 53-71. DOI: 10.58346/JOWUA.2025.I4.004.